

Helena, Leipzig, 1911) entre *les Troianes* i la *Helena* d'Eurípides, i per tant posterior a l'obra de Gòrgies. Per altra banda, el *Palamedes* és datat abans del 411 a.C. per E. Maus (Hermes, XXII). Blass (Att. Bereds. I, 77, 3) confirma la nostra opinió quan diu: «Die Tragödie des Euripides ist die —von Gorgias im Palamedes— benutzte nicht». No ignorem, però, que Pohlenz (Nachr. d. Gött. Ges. d. Wiss., 1920) i d'altres van emplaçar *L'Encomi d'Helena* abans de *les Troianes*; tanmateix Scodel no fa esment de les dificultats cronològiques i munta la seva reconstrucció sobre hipòtesis encara no totalment aclatides.

En la seva reconstrucció del *Palamedes*, un cop analitzades les diferents temptatives per esbrinar quin era el seu argument, d'acord amb els fragments conservats i la tradició indirecta, arriba Scodel a la conclusió que la versió d'Higí és la mostra més propera a l'obra euripídea. Nauck (Tr. Gr. Fr. p. 541) ja havia suposat que Higí «reproduïa l'argument», i tanmateix Scodel no l'esmenta.

Una altra objecció a la meritòria obra de Scodel és que no utilitzi documentació accessòria de ceràmica i arts plàstiques en general, per a les seves reconstruccions. Sembla rebutjar la font inesgotable que forneix la iconografia per a l'estudi de tragèdies perdudes, i que L. Séchan (*Études sur la trag. grec. dans ses rapports avec la céra.*) va saber aprofitar d'una manera sistemàtica.

Creiem, tanmateix, que Scodel ha sabut trobar una mesura justa entre l'excés d'imaginació d'alguns crítics i la severitat d'obres com la de Nauck i d'altres, que, basant-se en els textos,

tracten només de classificar-los.

Les conclusions a què arriba Scodel ens semblen molt encertades. Ha sabut veure molt bé el «caràcter sofistic» de la «Trilogia troiana»; els problemes ètics, teològics i socials que planteja; la base irracional de l'univers que es desprèn d'aquestes tragèdies, i que l'única sortida que resta als personatges és una certa consolació en la «glòria» que cantaran les posteriors generacions.

Josep Antoni Clua

C.H. ROBERTS and T.C. SKEAT
The birth of the codex
London. Published for
The British Academy by the
Oxford University Press. 1983
78 pp. + 6 làmines.

El llibre que ara arriba a les nostres mans és i no és una novetat. Ens explicarem. El professor C.H. Roberts, del St. John's College d'Oxford va escriure ja una monografia sobre el tema, titulada *The codex* i publicada als *Proceedings of The British Academy*, 40 (1954), pp. 169-204. Aquest article estava basat, al seu torn, tal i com reconeix C.H. Roberts, en dues lectures fetes sobre Paleografia a l'University College de Londres, el gener de 1953.

Aquell treball, després de la feina d'investigació realitzada des d'aquelles dates, havia de ser revisat, però la grandària de la «revisió» va superar en molt el concepte de reimpressió i així

és que, avui, tenim a les nostres mans, en forma de nou llibre, la renovació total del material que l'any 1954 va conèixer la llum.

La tasca ha estat duta a terme per C.H. Roberts en col·laboració amb T.C. Skeat, conservador de manuscrits de la British Library, al qual hom deu, a més, la redacció de les set primeres seccions del llibre i de la nova estructura general.

El llibre està dividit en tretze capítols, entre els quals s'inclouen una introducció i un epíleg. La introducció planteja la fita del llibre. Partint de la base que el període més transcendent de la història del llibre, abans de la invenció de la impremta, fou el pas del rotlle al còdex, i que la procedència material del còdex és clara (desenvolupat a partir de la tauleta de fusta per a escriure), els autors plantegen i intenten resoldre, amb la llum de les dades que forneixen les fonts literàries, el següent: «per què el canvi va succeir quan va fer-ho»; «en quins cercles es va usar primer el còdex» i «per què va substituir a poc a poc, el còdex al rotlle» (p. 1, Introducció).

El llibre desenvolupa, doncs, en les seves «Seccions» aquests pressupòsits, dins d'una més o menys rigorosa projecció cronològica.

El primer punt que es toca és el del suport material (Cap. 2. *Papyrus and Parchment*). Assenyalen els autors que, per més que en el període de temps que en aquest llibre es tracta, es comença parlant de papirs i s'acaba amb el còdex de pergami, l'única cosa certa és que tant el rotlle de papir com el de pergami i tant el còdex de papir com el de pergami, són formes adequades i acceptables del «llibre» i cada

una d'elles, en àrees diferents i en diferents períodes, és usada durant varies centúries. El que també és cert (p. 8) és que hom no pot negar que el pergami de millor qualitat representa el millor suport que es pugui imaginar per a l'escriptura: «és immensament fort, roman flexible indefinidament en condicions normals, no es deteriora amb el pas del temps» i té una superfície llisa magnífica, per exemple, per a la il·luminació. Com diu Plini a la seva *Història Natural* (13, 70), tot describint el pergami: «rei qua constar immortalitas hominum». Aquestes i d'altres raons (la producció del pergami, per exemple, no es redueix només a la zona d'Egipte, com passa amb el papir) es poden adduir per tal de justificar el progressiu reemplaçament del papir pel pergami, el qual, no obstant, no és pas ràpid, sinó que dura centúries.

Els següents capítols els dediquen els autors a parlar de la transició des de la tauleta de cera, element bàsic com a suport de l'escriptura, heretat pels grecs dels hitites i pels romans dels grecs, al llibre de notes, fet amb pergami.

Sembla bastant clar que el pas de la tauleta de fusta plegable, amb una capa de cera roja o negra, cap a un element més flexible i lleuger fou fet pels romans.

T.C. Skeat analitza, a favor d'aquesta idea, alguns dels testimonis que li ofereix la literatura (a partir del cap. 3, *From writing tablet to parchment note-book*, p. 16) llatina: Catul, XXII, 4-8; Ciceró, *Ad fam.*, VII, 18,2; Horaci, *Sat.*, II, 3, 1-2 i *Ars poetica*, 386-390; Quintilià, *Inst. Or.*, III, 31 i Suetoni, *Divus Iulius*, 56.6.

Aquesta darrera és la cita que potser més extensament analitza pel fet que forneix la idea més interessant, en aquest sentit, per a l'autor: la de Juli Cèsar com a «inventor» del còdex, proposició que, naturalment, no pot justificar-se clarament.

El que queda clar per a T.C. Skeat és que per a la societat culta, el llibre, durant els dos primers segles de la nostra era, té una forma clara i aquesta és el rotlle. Ara bé, els primers indicis de canvi tenen lloc ja al segle primer. Concretament, al capítol 5 (*Martial and the first appearance of the codex as a literary form*) s'analitza la primera i inequívoca referència de publicació literària en forma de còdex: Marcial, I, 2. (*qui tecum cupis esse meos ubicumque libellos...*).

Els *codices* de Marcial semblen més un disseny per a viatgers que no pas per a bibliòfils; ara bé, el que és evident és el caràcter d'innovació que tenen. Innovació que sembla que no va pas tenir massa èxit, per més que T.C. Skeat no n'expliciti molt clarament les raons (la qüestió del reaccionarisme de les capes altes i més cultes de la societat sempre pot adduir-se).

Els dos següents capítols (6. *The evidence of the legal writers* i 7. *Roll and codex: evidence of greek literary texts of the first five centuries*) es dediquen a analitzar, el primer d'ells, els testimonis dels juristes romans, després que les fonts literàries tradicionals silenciessin durant més d'un segle l'experiment de Marcial. Els escriptors juristes romans són importants en aquest sentit perquè reflecteixen «no les idiosincràsies dels autors individuals, sinó les actituds socials en general» (p. 30).

Potser la cita més important sigui la de *Paulus*, III, 6, 87, on es desprèn del judici emès, que el còdex ja ha arribat als romans, però que encara no és cosa que estigui de moda: una impressió ja treta del passatge de Marcial és que el còdex no sorgeix com una forma acceptable sinó després d'un llarg període de gestació.

El més interessant del cap. 7 és, al nostre entendre, un quadre esquemàtic on, per columnes, es veu a través dels segles I al V d. C., la progressió del còdex respecte del rotlle a Grècia, i això mitjançant la quantificació de les restes conservades: només a partir de l'any 300 el còdex s'igualava, en producció i ús, al rotlle.

A partir del cap. 8 (recordem que aquests capítols formen part ja de la revisió conjunta dels autors sobre el material de C.H. Roberts de l'any 1954), *The codex in early Christian literature*, entren ja els autors a analitzar les fonts literàries, bíbliques o no, conservades en forma de còdex: anàlisi quantitativa (cita de tots els textos) i qualitativa. La conclusió és clara (p. 44): els antics cristians senten una especial predilecció pel suport «còdex». Per què?, es qüestionen els autors. La resposta ens arriba fragmentada en els dos capítols següents, el primer dels quals (9. *Why did Christians adopt the codex? Inadequacy of practical considerations*) intenta refusar les idees d'ordre pràctic que hom intenta oferir per defensar aquesta predilecció (economia del còdex; el fet d'ésser compacte i extens; d'ésser més pràctic per a usar amb les mans i la facilitat per a ésser referenciat i, finalment, el problema de la «reacció», del conservadurisme dels escribes profes-

sionals). La conclusió a què arriben els autors (p. 53) és que, pel que fa al món cristià, l'adopció del còdex sembla haver estat instantània i universal. La motivació de l'adopció ha d'haver estat quelcom de més poderós que les raons que en aquest capítol s'exposen. Serà al proper capítol on els autors plantejaran dues possibles hipòtesis, per més que proclamïn que només són temptatives d'explicació (10. *The Christian adoption of the codex: two hypotheses*).

La primera hipòtesi suposa que el còdex de paper fou un desenvolupament del llibre de notes de pergamí, el qual, al seu torn, sembla clar que és d'origen romà. Així doncs, hom hauria de mirar Roma com el lloc on, en primera instància, s'originà el còdex de paper i la seva adopció per part dels cristians (p. 54). Bàsicament, el camí seria a través de l'escriptura de l'Evangeli de Marc, el qual hauria escrit els seus records i els de sant Pere seguint el costum dels fidels de Pere, és a dir, usant, tal i com ells ho feien pel seu compte, tauletes de cera o llibres de notes en pergamí.

La segona hipòtesi està relacionada amb una altra innovació: els *nomina sacra* (contraccions, notades per sobre de la caixa amb una línia, d'alguns noms i mots divins). El seu ús, com també el del còdex, és exclusivament cristià. Llavors es plantegen els autors la qüestió de si les innovacions del còdex i dels *nomina sacra* són independents o tenen connexió entre elles, per tal d'arribar a algun tipus de conclusió paral·lela. T.C. Skeat, a *The Cambridge History of the Bible*, 2, pp. 72-73, ja ho feu el 1969, tot indicant que les dues innovacions semblaven paral·le-

les i implantades, a més, en el mateix moment. No arriben, però, els autors a cap idea definitiva. Consideren, això sí, que si alguna hipòtesi és plausible, aquesta és la segona (p. 61).

El contrapunt adequat i necessari a aquests capítols importants dedicats al món cristià, el dona el cap. 12 (*The codex in non-christian literature*), on s'intenta explicar (qüestió més difícil) el pas del rotlle al còdex en la literatura no cristiana. La primera explicació (no satisfactòria) passa per veure-hi una influència important de la pràctica del món cristià, sobretot a partir del 300 d. C.

En realitat, el capítol no deixa de ser una crítica de les idees que G. Cavallo va exposar a *Libri, editori e pubblico nel mondo antico: guida storica e critica*. Roma, 1975, especialment pp. XIX-XXII i 83-86. La crítica de Roberts i Skeat es fonamenta sobre la teoria de Cavallo que els antics cristians eren gent de classe social baixa i que això hauria afavorit la seva adopció del còdex, perquè era un tipus de gent afecionada a la lectura de novel·les sentimentals, les quals tenien com a suport el còdex.

Bàsicament, aporten els autors dades quantitatives abundants per remarcar la idea que la relació entre lectors de literatura popular amb la preferència pel còdex no està recolzada per l'evidència. L'evidència intenten donar-la Roberts i Skeat assenyalant una llista de *codices* de pergamí, de literatura no cristiana del segle II (Homer, Píndar, Xenofont, gramàtiques, tractats mèdics, etc.) dels quals n'extreuen la idea següent: a pesar del «no èxit» de Marcial, la noció de còdex com a vehicle acceptable per a la literatura

manté una raonable expectativa d'existència. Els avantatges del còdex van prenent forma i es van apreciar. A més, el triomf del cristianisme sembla que donà un impuls final, encara que «sense ell, probablement també hauria quedat com a guanyador el còdex» (p. 73).

El darrer capítol del llibre el constitueix un epíleg que, més que recollir les idees destacables del llibre, planteja algunes qüestions de futur per a la investigació sobre el camp i ofereix les dues conclusions bàsiques que han permès al còdex contribuir d'una manera important a la supervivència de la literatura antiga:

1) La superior capacitat del còdex (sis vegades superior al rotlle) ha permès, quan s'ha preservat, disposar de sis vegades més material que si s'hagués conservat el rotlle.

2) El rotlle té més tendència a fer-se malbé, mentre que la construcció del còdex suposa ja algun tipus d'enquadernació, la qual cosa també vol dir protecció.

No ens cal altra cosa, doncs, que recomanar fermament aquest llibre, el qual, potser tot i estant mancat d'una certa agilitat expositiva, aporta una gran quantitat de dades importants i una petita sèrie de conclusions, sòlidament basades en les aportacions i anàlisi tant de les fonts literàries com del mateix coneixement dels suports físics de l'escriptura.

Joan Gómez i Pallarès

Actas del Simposio para el estudio de los códices del «Comentario al Apocalipsis» de Beato de Liébana
Madrid, Joyas Bibliográficas
1978-1980; 3 volums; vol. I, 291 pp. + làms. fora de text; vol. II, 337 pp.; vol. III, 187 pp. de làms. + índex.

El tema d'aquest Simposi és el pagament d'un deute que tenien historiadors de l'art, filòlegs i paleògrafs envers una de les obres cabdals de la producció librària medieval hispànica, que ha trobat ací l'ocasió de tractar amb rigor i profunditat una temàtica que tenia bon nombre d'estudis dispersos. Cal, però, destacar el fet que el Simposi no mostra només l'estat actual de la qüestió, ans va molt més enllà i el situa en un entorn cultural, en uns antecedents i unes conseqüències que enriqueixen d'una manera molt palesa el tema i que són en darrer terme la reeixida de la reunió. Fer una recensió del que ha estat aquest Simposi no seria una tasca fàcil, en virtut de la seva complexitat, si la valoració final dels resultats de A.M. Mundó no clogués les sessions amb la mesura exacta de l'aconseguit i dels camins nous oberts per a cada aspecte, tenint compte dels resultats del col·loqui que seguí cada exposició. En realitat podem deixar a la cloenda de A.M. Mundó la funció de ressenya positiva del Simposi i ens podem limitar per la nostra part a una breu indicació sumària del contingut, tot detenint-nos en alguns aspectes que ens sembla que cal posar en relleu.

Carlos Romero de Lecea fa una presentació amb una justificació de la ini-